

واکاوی محل برگزاری مجالس امالی شیخ صدوق

^۱ محمد نویدفر

^۲ لیلا نجفیان رضوی

^۳ محمود مهدوی دامغانی

چکیده: با توجه به جایگاه ممتاز شیخ صدوق در میان فقهاء و محدثان متقدم شیعه، تاکنون پژوهش‌های بسیاری درباره ابعاد گوناگون حیات و فعالیت‌های وی انجام شده، اما هنوز برخی از وجوده زندگی صدوق در ابهام باقی مانده است. ابهاماتی که به نظر می‌رسد با رفع آنها بتوان تحلیل دقیق‌تری از دوره حیات این عالم شیعی و اثرات آن بر تاریخ و فرهنگ شیعه در عصر وی ارائه داد. از جمله مواردی که با این رویکرد می‌توان به بررسی آن پرداخت، مسئله شناسابی محل دقیق برقراری مجالس اماء شیخ صدوق است. امری که از توجه به تعارض آرای پژوهشگران با یکدیگر در این زمینه و نیز تعارض این نظرات با داده‌های موجود در متن کتاب امالی حاصل شده است.

برای پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش، درباره محل برگزاری مجالس اماء شیخ صدوق، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. توجه به داده‌های موجود در متن کتاب امالی، ساختار و محتوای این اثر، شرایط زمان امالی آن و سایر مستندات موجود، درنهایت این فرضیه را مورد تأیید قرار داد که تمامی مجالس امالی شیخ صدوق از ابتدا در نیشابور برقرار شده و فقط چند مجلس مشخص او در طوس بوده است.

واژه‌های کلیدی: شیخ صدوق، امالی، نیشابور، طوس، ری، قرن چهارم هجری

۱ کارشناس ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه فردوسی مشهد mnavidfar@ymail.com

۲ استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسؤول) najaffian@um.ac.ir

۳ پژوهشگر تاریخ اسلام

تاریخ تأیید: ۹۷/۱۱/۱۸

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۲۰

An Analysis of the Place of Formation of Review Sheikh Sadouq's *Amalī*

Mohammad Navidfar¹

Leila Najafian Razavi²

Mahmoud Mahdavi Damghani³

Abstract: Considering the privileged position of Sheikh Sadouq among the earlier Shi'ite jurisprudents and scholars, so far, much research has been done on various aspects of his life and activities. However, some aspects of Sadouq's life still remain unclear. Resolving such ambiguities can present a more accurate analysis of the life of this Shi'ite scholar and its effects on Shi'ite history and culture in his era. One of the issues that can be explored using this approach is the problem of identifying the exact location of Sheikh Sadouq's *Majaless*. This has been achieved by considering the conflicting views of the researchers in this field as well as the conflicting views with the data contained in the text of *Amali*. In order to answer the main question of this research, a descriptive-analytical method was used. Considering the data contained in the text of the book, the structure and its content, the terms of writing and other available documentations, finally the hypothesis is confirmed that all of the Sheikh Sadouq's *Majaless* were initially held in Neyshabur and only a few its constituent assembly were in Tus.

Keywords: Sheikh Sadouq, *Amali*, Neishabur, Rey, Qom, Fourth Century A.H.

1 Master of Shiite History, Ferdowsi University of Mashhad mnavidfar@ymail.com

2 Assistant Professor, Department of History, Ferdowsi University of Mashhad (Corresponding Author), najafian@um.ac.ir

3 Research on the History of Islam

مقدمه

به دلیل اهمیت شخصیت شیخ صدوq و جایگاه ویژه‌ی وی در گفتمان تشیع، پژوهش‌های بسیاری حول آثار و اندیشه‌های او صورت گرفته است. با این حال حوزه‌هایی نیز وجود دارند که همچنان از دید پژوهشگران مغفول مانده و مطالعه‌ای جدی درباره آنها انجام نشده است. زمان و مکان تدوین بیشتر آثار صدوq، از جمله این موارد است. در این میان، مشخص شدن مکان تدوین برخی از کتب او از اهمیت بیشتری برخوردار است. کتاب امالی یا عرض المجالس او از این منظر قابل توجه است؛ زیرا این اثر به صورت املاء در مجالس عمومی و ضمن ارتباط مستقیم شیخ با جامعه مخاطب نگاشته شده و سپس گردآوری شده است. درواقع، با روشن شدن مکان جمع‌آوری این اثر، از یک سو می‌توان به دغدغه‌های علمای امامی در آغاز غیبت کبری، ضمن حضور در مناطق مختلف جهان اسلام پی‌برد و از سوی دیگر مطالبات، تشکیکات و یا پرسش‌های شیعیان در این بازه زمانی مشخص شود. البته با توجه به عمومی بودن مجالس صدوq، حذف برخی مقولات و تأکید بر موضوعاتی خاص، فضای نقل روایات و تدابیر علماء برای حفظ انسجام درون‌گروهی شیعیان و همچنین تعاملات آنها با اصحاب سایر افکار را نیز روشن می‌سازد.

با توجه به اهمیت این موضوع و تأمل در پژوهش‌های مختلفی که تاکنون به گونه‌ای به کتاب امالی و یا مجالس حدیث شیخ صدوq اشاره داشته‌اند، درمی‌بایسیم که اختلاف نظرهای بسیاری درباره محل برقراری مجالس املاء و گردآوری این کتاب وجود دارد و گاه به دلیل ابهامات موجود، به سرعت از این مسئله عبور شده است. البته گاهی نیز با نظرهایی روبرو می‌شویم که علاوه بر عدم قطعیت، به وضوح با داده‌های صریح ارائه شده در کتاب امالی در تعارض قرار دارند. به نظر می‌رسد فقدان پژوهشی مستقل درباره کتاب امالی شیخ صدوq و توجه دقیق به داده‌های ارائه شده در آن، دلیل این پراکندگی آراء می‌باشد؛ زیرا بیشتر پژوهش‌هایی که به این مسئله اشاره کرده‌اند، بر موضوعی دیگر همچون حیات شیخ صدوq متمرکز بوده و این مقوله را در فرع کار خود مورد توجه قرار داده‌اند. همین امر موجب شده است تا به‌طور پیش‌فرض، ری به عنوان محل اقامت شیخ در نظر گرفته شود. به تبع آن، بعضی از پژوهشگران محل برقراری همه و یا برخی از مجالس املاء را نیز همین شهر قلمداد کرده‌اند؛ درحالی که برخی دیگر نیشابور و یا طوس را محل املاء این اثر دانسته‌اند. البته در

این امر عدم توجه به سفرهای متعدد شیخ^۱ و نیز تعییر شرایط سیاسی مؤثر بوده است. در میان تعارضات موجود، تمرکز بر متن، ساختار و شیوه تدوین کتب امالی و در نظر داشتن برخی شرایط و وقایع آن دوره، داده‌هایی را در اختیار ما قرار می‌دهد که علاوه بر اختلاف با کلیت و یا بخشی از این آرا، ما را در ارائه نظری قطعی‌تر درباره محل دقیق برگذاری مجالس شیخ صدوق یاری می‌رساند. رفع تعارضات و ارائه نظری جدید در این زمینه، با تکیه بر جمع‌آوری و تحلیل داده‌های مغفول مانده، مسئله اصلی پژوهش حاضر است.

روشن شدن این امر از دو منظر قابل توجه است. اول اینکه با آگاهی از آن می‌توان به حضور شیخ صدوق و برقراری مجالس حدیث وی در منطقه‌ای خاص اشاره کرد؛ آنگاه با توجه به جایگاه صدوق در این زمان، بار فرهنگی چنین حضوری را در نظر گرفت.^۲ دوم

^۱ کرونولوژی سفرهای شیخ به صورت کامل مشخص نیست. با این حال می‌توان گفت او تا پیش از مهاجرت به ری که گویا پس از سال ۳۳۹ خ داده، سفر مهم دیگری نداشته است. البته برخی پژوهشگران احتمال همراهی وی با پدرش در سفرهای او، بهویژه به عراق را دور از ذهن نداشتند (علقانی، ۱۳۹۴: ۵۷). به احتمال زیاد تختین سفر مهم شیخ صدوق به ری بود از آنجا که شیخ در رجب سال ۳۳۹ ق در قم از حمزه بن محمدالعلوی و در رجب ۳۴۷ ق در ری از ابوالحسن محمدبن احمدبن علی الاسدی حدیث شنیده، می‌توان گفت وی در حد فاصل این دو تاریخ (صدقه، ۱۴۰۳) و احتمالاً پس از ۳۴۳ (سال وفات استاد او ابن ولید) به درخواست رکن‌الدوله بویهی (متوفی ۳۶۶ ق)، به ری مهاجرت کرده است (شوشتري، ۱۳۷۵: ۴۵۳). صدقه پس از هجرت به ری، تا آخر عمر در این شهر ساکن بوده و اگر به مناطق دیگر سفرهای طولانی داشته، مجدداً به ری بازگشته است. او در سال ۳۵۲ ق به قصد زیارت امام رضا (ع) به سوی خراسان حرکت کرده بود (صدقه، ۱۳۷۸: ۶۸۸-۶۸۷/۲). سپس در همان و می‌دانیم که قبل و بعد از زیارت، به نیشابور وارد شده است (همان، ۱۴/۱، ۹۹: ۳۹۸، ۲۷۰، ۲۴۳: ۳۹۱). سپس در همان سال به ری بازگشته، اما تا پیش از پایان سال به بغداد نیز سفر کرده بود (صدقه، ۵۹/۱). خبر بعدی در مسیر سفرهای صدقه، اشاره وی به استماع حدیث در «فید» (محلی بین کوفه و مکه) در ۳۵۴ ق و در راه بازگشت از حج است (همان، ۵۷/۲). دور از ذهن نیست که با توجه به سفر طولانی از ری تا بغداد، شیخ از اواخر سال ۳۵۲ ق تا موسوم حج سال بعد در بغداد مانده باشد؛ سپس خود را به مناسک حج سال ۳۵۳ ق رسانده و در اولی ۳۵۴ ق به گفته خودش در راه بازگشت از حج به فید رسیده باشد و پس از آن نیز به کوفه وارد شده است (همان، ۱۴۰۳: ۳۹۹، ۱۳۹۱: ۱۱۵/۱، ۱۳۶۲: ۱۰۶). صدقه در مسیر بازگشت، به حضورش در همدان در سال ۳۵۴ ق نیز اشاره کرده است (همان، ۱). او به ری بازگشته بود، اما دوباره در سال ۳۵۵ ق در بغداد بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۷۷۹؛ خطبی بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۰۳/۱). پس از این در زندگی شیخ صدقه به حضور دوباره او در بغداد اشاره مستقیمی نمی‌شود، اما وجود اشاراتی از نجاشی (همان، ۳۸۹)، طوسی (طوسی، ۳۷۳: ۴۳۹)، احتمال آن را تقویت می‌کند. صدقه پیش از سال ۳۶۷، دوباره به خراسان سفر کرده بود. از زمان دقیق این سفر اطلاعاتی نداریم، اما به استناد داده‌های کتاب امالی، در حد فاصل رجب ۳۶۷ تا شعبان ۳۶۸ در نیشابور و طوس مجلس املاء حدیث داشته و سپس به سوی مأواه‌الله رفتند است. وی در این سفر از شهرهای چون سرخس، مرود، بلخ، سمرقند، ایلاق و فرغانه دیدن کرده و از مشایخ آنها حدیث شنیده است (ن.ک: صدقه، ۱۴۱۸: ۱۱۶-۱۱۹). در همین سفر، کتاب من لا یحضره الفقيه را در بلخ تألیف کرده است (صدقه، ۱۳۶۷: ۱۳-۱۴/۱). در برخی از نسخ مقدمه، در مقدمه این کتاب این عمارت وجود دارد: «وَذَلِكَ فِي ذَى الْقَدْهَةِ مِنْ سَنَةِ اثْنَيْنِ وَسَبْعِينَ وَنَلَاثِمَاتِهِ» (همان، ۶/۵۶۸). گویا پس از تکارش این اثر، به ری بازگشته و در نهایت در سال ۳۸۱ ق در این شهر درگذشته است.

^۲ کوشش برای حفظ حامیان گفتمان تشیع امامی در این دوره - که هم‌زمان با آغاز غیبت کبری و اوج گیری بحران‌های حاصل

اینکه با مشخص شدن بافت زمینه در هنگام برقراری مجالس شیخ، می‌توان از اخبار و روایات گزینش و نقل شده در کتاب امالی، تحلیل و تبیین روش‌تری ارائه داد.^۱ با توجه به لزوم آگاهی از نظرات محققانی که تاکنون درباره این موضوع دست به قلم برده‌اند، در ادامه و در بحثی مستقل، به پیشینه و اختلاف نظرهای موجود درباره محل برگزاری مجالس شیخ صدوق پرداخته شده است.

پیشینهٔ پژوهش

با وجود آنکه تاکنون پژوهش مستقلی درباره مسئله مطرح شده در این مقاله انجام نشده، اما پژوهشگران در سایر تحقیقات خود حول زندگی شیخ صدوق، به این مبحث اشاره‌هایی داشته‌اند. در ادامه کوشش شده است تا ضمن ارائه مهم‌ترین آرای پژوهشگران در این باره، علاوه بر مشخص شدن اختلاف نظرها، زاویهٔ پژوهش حاضر با آنان نیز روش شود. پیش از آن، توجه به این نکته لازم است که با توجه به متن کتاب امالی، ۹۷ مجلس شیخ از روز جمعه هجدهم رجب ۳۶۷ ق آغاز شده و تا نوزدهم شعبان ۳۷۸ ادامه یافته است. به جز وقفه قابل توجهی که به مدت ۷۴ روز میان مجالس بیست و چهارم (سوم شوال ۳۶۷) و بیست و پنجم (۱۷ ذی الحجه ۳۶۷) وجود داشته، بقیه مجالس روال منظمی داشته و به طور معمول در روزهای سه‌شنبه و جمعه هر هفته برگزار می‌شده است؛ مگر در زمانی که شیخ برای زیارت بارگاه امام رضاع) به مشهد سفر کرده بود (مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم و نیز مجالس نودوچهارم تا نودهفتم).

ربانی شیرازی در مقدمه ارزشمندی که بر کتاب معانی الاخبار نوشت، به تفصیل به شرح احوال شیخ صدوق پرداخته است. در این مقدمه آمده است که صدوق در سال ۳۶۷ از ری به مشهد آمده و در روز جمعه، سیزده روز مانده از ذی الحجه، به مناسبت غدیر خم مجلس املاء برقرار کرده است. سپس پیش از محرم سال ۳۶۸ به ری بازگشته و مجلس

از آن است- و نیز گسترش نفوذ تشیع امامی و جلب پیروان بیشتر، از جمله اهداف عالمان بر جسته امامی‌مذهب در این دوره بوده است. شیخ صدوق نیز از این امر مستثنی نیست.

۱ روایات فراوانی در کتاب امالی وجود دارد که جز با توجه به مکان نقل، نمی‌توان تبیینی روش از چرایی گزینش و بازگویی آنها به شیوه موجود ارائه داد. از این میان می‌توان به بعضی روایات نقل شده توسط شیخ صدوق در این مجالس حول محور واقعه کربلا اشاره کرد؛ همان‌طور که نبود برخی روایات در این مجموعه نیز با توجه به مکان املاء مجالس قابل فهم است. عدم نقل روایاتی درباره غیبت امام زمان(ع) با وجود تالیف همزمان کتاب کمال الدین از آن جمله است.

بیست و هفتم امالی را در اول محرم این سال در همین شهر برگزار کرده است. بار دیگر در زمان سفر به معاوراء النهر، از ری به سوی خراسان رهسپار شده و در میان راه، از روز سه شنبه هفدهم شعبان سال ۳۶۸ چند مجلس در مشهد برگزار کرده و در نهایت به سوی دیار معاوراء النهر رهسپار شده است (مقدمه غفاری بر معانی الاخبار، ۱۴۰۳: ۲۲-۲۳).

بیشتر پژوهشگران همین سیر را درباره برقاری مجالس املاء شیخ صدوق تأیید کرده‌اند؛ چنان‌که مجید معارف مؤلف کتاب محدث صادق همین روند را مورد تأکید قرار داده؛ با این تفاوت که محل آغاز مجالس صدوق را مشهد دانسته است (معارف، ۷۰: ۱۳۸۹). این در حالی است که به دلیل نبود شواهد قطعی، بعضی پژوهشگران درباره محل شروع کتاب سکوت کرده‌اند (طالقانی، ۱۳۹۴: ۵۹). برخی نیز به صورت پیش‌فرض محل تمامی مجالسی را که در آنها مکان قید نشده است، ری دانسته‌اند که مجالس ابتدایی امالی نیز این‌گونه‌اند (محمودی، ۱۳۷۶: ۱۸).

قصیه ری کتاب دیگری است که درباره زندگی صدوق نگاشته شده است. در این کتاب نیز روند رفت و برگشت صدوق میان ری و مشهد در دوره امالی مورد تأیید قرار گرفته، اما محل مجالس نودو دوم و نودوسوم این کتاب نیشابور دانسته شده است؛ مجالسی که پیش از آخرین مجالس برگزار شده در مشهد بوده‌اند (خرسان، ۱۳۷۷: ۵۹). همین امر توسط سید حسن طالقانی نیز پذیرفته شده است. او در بخشی از کتاب خود که به سفرهای شیخ صدوق در اختصاص داده شده، براساس داده‌های کتاب امالی چنین استنباط کرده است که شیخ صدوق در سال ۳۶۷ به قصد زیارت امام رضا(ع) به سوی مشهد حرکت کرده و در ذی الحجه همان سال در مشهد حضور داشته است. پس از زیارت، به ری بازگشته و در محرم سال ۳۶۸ ق در این شهر بوده است. سپس در همان سال به قصد بلاد معاوراء النهر به سوی خراسان رهسپار شده و در راه وارد نیشابور شده است. بنا بر نظر حسن طالقانی، صدوق تا دوازدهم شعبان ۳۶۸ ق در این شهر اقامت داشته و سپس به مشهد نقل مکان کرده بود. او تا نوزدهم شعبان، در این شهر مجلس املاء برقار کرده و در نهایت عازم دیار معاوراء النهر شده بود (طالقانی، ۱۳۹۴: ۵۹). براساس استنباط او، مجالس امالی صدوق در مقاطع مختلف در شهرهای ری، مشهد و نیشابور برگزار شده است. این در حالی است که محمدعلی خسروی در کتابی با عنوان شیخ صدوق، کتاب امالی را حاصل مجلس املاء حدیث شیخ در مشهد و ری دانسته و هیچ اشاره‌ای به نیشابور به عنوان محل املاء مجلس نکرده است (خسروی، ۱۳۷۴: ۷۰).

احمد پاکتچی نویسنده مدخل «ابن‌بابویه» در دائرۃ المعارف بزرگ اسلامی با استناد به داده‌های کتاب امالی و تاریخ مجالس، معتقد است که شیخ صدوق در سال ۳۶۷ از ری راهی سفر به سوی مشرق شده است. در هفدهم و هجدهم ذی‌الحجہ در مشهد بوده و مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم از امالی را در این شهر برقرار کرده است. سپس به نیشابور رفته و تا شعبان سال ۳۶۸ در آنجا سکنی گزیده است. بنا بر عقیده او، صدوق دوباره از هفدهم تا نوزدهم شعبان سال ۳۶۸ در مشهد بوده و در روز نوزدهم شعبان عازم ماواراء‌النهر شده است (پاکتچی، ۱۳۷۴: ۶۴/۳). براساس این نظر، مجالس از ری آغاز شده و سپس به خراسان منتقل شده است و سخنی از بازگشت به ری تا پایان مجالس و سفر به ماواراء‌النهر نیست و از این نظر، با سایر آراء در این زمینه متفاوت است.

در انتهای می‌توان به مقدمه جامعی نیز اشاره کرد که در مؤسسه امام‌هادی(ع) بر کتاب *الهدا* شیخ صدوق نگاشته شده و می‌توان آن را کامل‌ترین تحقیق درباره حیات شیخ صدوق دانست. در این مقدمه آمده است که مجالس امالی در ری آغاز شده و از مجلس بیست و چهارم به مشهد منتقل شده است و «به نظر نمی‌رسد پس از این صدوق به ری بازگشته باشد بلکه احتمالاً تا انتهای مجالس در نیشابور استقرار داشته است (مقدمه بر *الهدا* فی الاصول، ۱۴۱۸: ۱۱۳).

با توجه به آنچه که گفته شد، آرای پژوهشگران درباره محل برگزاری مجالس امالی شیخ صدوق را می‌توان در دو دسته کلی قرار داد:

الف. آرای پژوهشگرانی که محل برگزاری این مجالس را ری و مشهد می‌دانند. این افراد به دو گروه قابل تقسیم‌اند: گروه اول که شروع مجالس را در ری و پایان آن را در مشهد می‌دانند (ربانی شیرازی). گروه دوم که شروع و پایان مجالس را در مشهد می‌دانند (معارف).

ب. آرای پژوهشگرانی که محل برگزاری این مجالس را ری، نیشابور و مشهد می‌دانند. این افراد را می‌توان در سه گروه گنجاند: گروه اول معتقد‌ند که کمترین تعداد جلسات (دو جلسه) در نیشابور املاء شده و شیخ پس از اولین سفر خود به مشهد، به ری بازگشته است (موسوی و طلاقانی). گروه دوم که معتقد‌ند شیخ پس از اولین سفر خود از ری به مشهد، به نیشابور رفته و در آنجا مانده است، اما آخرین جلسات کتاب را در مشهد املاء کرده است (پاکتچی). گروه سوم مشابه گروه اخیرند؛ با این تفاوت که محل برگزاری تمام مجالس صدوق پس از سفر او از

ری به مشهد را در نیشابور می‌دانند (مقدمهٔ نوشته شده بر کتاب *الهدا*). با توجه به آنچه که گفته شد، می‌توان دریافت که نقطه اشتراک همهٔ این آراء، در برگزاری ابتدایی این مجالس در ری است. ضمن آنکه نظرات گفته شده را می‌توان مهم‌ترین آراء دربارهٔ مکان برقراری مجالس املاء شیخ صدوق قلمداد کرد. البته در برخی پژوهش‌های دیگر نیز اشاره‌های گذرا به این موضوع شده است، اما سعی شده از کنار این مسئله به سادگی عبور شود.

ردیف	نام فرد	نام کتاب	زمان حضور	مکان	شماره مجالس	توضیحات
۱	ربانی شیرازی	معانی الاخبار (مقدمه)	سال ۳۶۷	ری	۲۴-۱	صدوق بعد از آخرین مجلس به مأوراء النهر رفته است.
			۳۶۷ ذی الحجه ۱۸	مشهد	۲۶-۲۵	
			قبل از محرم ۳۶۸	ری	_____	
			سال ۳۶۸ از ابتدای تا حدود شعبان	ری	۹۳-۲۷	
			۳۶۸ رمضان ۱۷	مشهد	۹۷-۹۴	
۲	مجید عارف	محمدث صادق	_____	مشهد	[۲۴-۱]	تنهای در نقطه آغاز مجالس، با ربانی شیرازی اختلاف نظر دارد.
			_____	ری	[۲۶-۲۵]	
			_____	مشهد	۹۷-۹۴	
۳	سیدحسن طاقانی	شیخ صدوق	سال ۳۶۷	[ری]	۲۴-۱	عقیده دارد که اگر مکان مجلس ذکر نشده، مجلس در ری برگزار شده است.
			۳۶۷ ذی الحجه	مشهد	۲۶-۲۵	
			۳۶۸ محرم	ری	۹۱-۲۷	
			۳۶۸ ... تا ۱۲ شعبان	نیشابور	۹۳-۹۲	
			۳۶۸ ... تا ۱۹ شعبان	مشهد	۹۷-۹۴	

ادامه جدول

توضیحات	شماره مجالس	مکان	زمان حضور	نام کتاب	نام فرد	نحوه
صدقیق بعد از آخرين مجلس به ماوراء النهر رفته است.	۲۴-۱	ری	سال ۳۶۷	فقیه ری	سید حسن موسوی خرسان	۴
	۲۶-۲۵	مشهد	ذی الحجه ۳۶۷			
	۹۱-۲۷	ری	محرم ۳۶۸			
	۹۳-۹۲	نیشابور	۳۶۸ شعبان ۱۲			
	۹۷-۹۴	مشهد	۳۶۸ شعبان ۱۹-۱۳			
"	۲۴-۱	ری	سال ۳۶۷	مدخل «ابن بابویه» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی	احمد پاکنچی	۵
	۲۶-۲۵	مشهد	۱۸-۱۷ ذی الحجه			
	۹۳-۲۷	نیشابور	۱۸ ذی الحجه ۳۶۷ تا ۳۶۸ شعبان ۱۷			
	۹۷-۹۴	مشهد	۳۶۸ شعبان ۱۹-۱۷			
"	۲۴-۱	ری	[سال ۳۶۷]	الهداية في الأصول و الفروع (مقدمه)	مؤسسة امام هادی(ع)	۶
	۲۶-۲۵	مشهد	[سال ۳۶۸]			
	۹۷-۲۷	نیشابور	[سال ۳۶۸]			

مسئله مهمی که در اینجا باید مورد توجه قرار داد، آن است که درباره این موضوع هیچ داده مشخصی جز خود کتاب امالی وجود ندارد و تمامی نظرات فوق درباره تاریخ و محل برگزاری مجالس املاه شیخ صدقیق، بر مبنای دادههای همین کتاب ارائه شده‌اند. البته در هر یک از این نظرات به بخشی از دادههای کتاب توجه شده و به دلیل فقدان پژوهش اختصاصی در این موضوع، همه شواهد و مدارک ارائه شده در کتاب امالی به صورت کامل مورد توجه قرار نگرفته است. امری که اختلاف آرا در این زمینه را موجب شده است. بنابراین در ادامه کوشش شده است تا با مینا قرار دادن متن کتاب امالی، توجه به بافت زمینه و ارائه برخی شواهد دیگر، محل دقیق برگزاری مجالس امالی صدقیق مشخص شود.

دادههای قطعی کتاب امالی درباره محل برقراری مجالس املاه

در ابتدا لازم است پیش از هر نوع بررسی و واکاوی موضوع، اطلاعات قطعی و

تشکیک ناپذیر در کتاب امالی درباره محل برگزاری مجالس املاه را مورد توجه قرار دهیم و سپس به مجھولات موجود در این بحث پردازیم.

کتاب امالی بدون ارائه هیچ گونه داده مشخص درباره محل شروع مجالس آغاز می‌شود و تنها در ابتدای مجلس اول، زمان برقراری آن یعنی ۱۸ ربیع‌الثانی ۳۶۷ ق توسط نگارنده املاه قید می‌شود. این روند تا مجلس بیست و پنجم کتاب ادامه یافته؛ به صورتی که در این مدت هیچ اشاره‌ای به محل برقراری مجالس نشده و فقط به ذکر تاریخ هر مجلس بسنده شده است.

در مجلس بیست و پنجم که پس از بزرگ‌ترین وقfe در املاه کتاب (هفتاد و چهار روز) و در تاریخ ۱۷ ذی‌الحجه سال ۳۶۷ ق برگزار شده، برای نخستین بار قبل از قید تاریخ، چنین عبارتی آمده است: «مما أملأه علينا بظهور بمشهد الرضا على بن موسى صلوات الله عليه و على آبائه» (صدق، ۱۳۸۴: ۱۱۸). با توجه به این عبارت، روشن است که این مجلس در جوار بارگاه امام رضاع در طوس املاه شده است. مجلس بعدی نیز در روز هجدهم ذی‌الحجه مطابق با عید غدیر در همین محل برگزار شده (همان، ۱۲۲) و شیخ صدوق در این مجالس به مناسبت عید غدیر به بیان فضایل و کرامات حضرت علی(ع) در جوار بارگاه امام رضاع پرداخته است.

مجلس بعدی یعنی مجلس بیست و هفتم، پس از یازده روز^۱ با این عبارت آغاز شده است: «يوم الجمعة غرة المحرم من سنة ثمان و ستين و ثلاثمائة بعد رجوعه من المشهد». بنابراین تا اینجا روشن است که این مجلس پس از بازگشت از مشهد املاه شده است، اما مشخص نیست بازگشت به کجا؟ زیرا پیش از مجالسی که در مشهد تشکیل شده، هیچ داده‌ای که به صورت مشخص محل برگزاری مجالس را بیان کند، ارائه نشده است.

پس از این مجلس تا مجلس هشتادونهم هیچ اشاره‌ای به محل مجالس نمی‌شود، اما در ابتدای مجلس هشتادونهم که در روز یکشنبه اول شعبان ۳۶۸ ق برگزار شده، محل مجلس چنین قید شده است: «في دار السيد أبي محمد يحيى بن محمد العلوى رضوان الله عليه» (همان، ۶۰۸). سید ابی محمدی حبی بن محمدعلوی (متوفی ۳۷۶ق) بزرگ خاندان آل زباره از نسل امام

^۱ یازده روز با این فرض در نظر گرفته شده است که ماههای شوال و یا ذی‌الحجه سی روزه بوده باشند. در صورتی که یکی از این روزها ۲۹ روز باشد، فاصله مجالس بیست و چهارم و بیست و پنجم، ۷۳ روز و فاصله مجلس بیست و پنجم و بیست و ششم، دوازده روز می‌شود که باز هم با کمترین زمان لازم برای سفر از مشهد به ری فاصله زیادی دارد.

سجاد(ع) و نقیب سادات نیشابور بوده (ابن فندق، ۱۳۶۱: ۵۵؛ ابن عنبه، ۱۴۱۷: ۳۱۸) و در نیشابور سکنی داشته است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۴۳؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۵۰۸). بدین ترتیب این مجلس در شهر نیشابور برقرار شده است.

در ابتدای مجلس نود و دوم نیز به حضور در خانه سید ابی محمد در نیشابور شده است (صدق، ۱۳۸۴: ۶۳۰). سپس مجلس بعدی یعنی مجلس نود و سوم این گونه آغاز می‌شود: «يوم الجمعة الثاني عشر من شعبان من سنة ثمان و ستين و ثلاثة و اربعين في هذا اليوم إلى الشيخ الفقيه أبي جعفر محمدين على بن الحسين بن موسى بن يابويه القمي رضوان الله عليه أهل مجلسه والمشياخ فسألوه أن يملأ عليهم وصف دين الإمامية على الإيجاز والاختصار» (همان، ۶۲۹).

شیخ صدق در پاسخ به درخواست اهل مجلس و مشیخ شهر، مذهب امامیه را به طور مختصر در این مجلس شرح داده و سپس در انتها چنین افزوده است که: «من شرح و تفسیر آن را هم اگر خدا توفيق مراجعت از مقصد خودم را به نیشابور داد بيان می‌کنم ان شاء الله» (همان، ۶۵۳-۶۵۴). پس این مجلس نیز در نیشابور برگزار شده و پس از این تاریخ، شیخ صدق نیشابور را به قصد ماوراء النهر ترک کرده است. با این حال، او در آغاز این سفر دوباره به مشهد الرضا(ع) وارد شده و مجالس پایانی امالی خود را در این شهر برگزار کرده است. در متن کتاب، مطلع مجلس نود و چهارم با این جملات آغاز می‌شود: «يوم الثلاثاء السابع عشر من شعبان سنة ثمان و ستين و ثلاثة و اربعين في المشهد المقدس على ساكنه السلام عند خروجه إلى ديار ماوراء النهر» (همان، ۶۵۴). طی دو روز بعد از این تاریخ، بنا به داده‌های موجود در کتاب، سه مجلس دیگر نیز در مشهد تشکیل شده که پنج شنبه ۱۹ شعبان سال ۳۶۸ زمان برگزاری آخرین مجلس (نود و هفتم) بوده است. پس از این تاریخ، شیخ صدق سفر طولانی خود به سوی ماوراء النهر را آغاز کرده است (همان، ۶۷۴-۶۵۴).

موارد گفته شده، مجموعه اطلاعاتی بود که در آنها به صورت مستقیم به محل برقراری مجالس اشاره شده است. با توجه به این موارد چند مسئله روشن می‌شود: اول اینکه در هیچ جایی از کتاب اشاره‌های مستقیم درباره محل شروع جلسات دیده نمی‌شود و این امر مجهول است. همچنین در هیچ جای کتاب امالی اشاره‌ای به شهر ری نشده و تنها از شهرهای نیشابور و طوس سخن گفته شده است. البته با توجه به اینکه محل اصلی سکونت شیخ صدق در نیمه دوم حیات او شهر ری بوده سو این امر پیش‌فرض همه پژوهشگران این حوزه است- برخی این شهر را محل آغاز مجالس املاه و حتی برقراری بیشتر این مجالس دانسته‌اند. در صورتی

که دست کم با توجه به داده‌های صریح کتاب - که به آنها اشاره شد - این امر بر ما مجهول است و به هیچ طریق نمی‌توان به حضور در ری در بازه زمانی برقراری مجالس تأکید کرد. مورد دیگری که از این اطلاعات به دست می‌آید، مشخص شدن زمان و مکان دقیق مجالسی است که شیخ صدوق در طوس و جوار بارگاه امام رضا(ع) برگزار کرده است. در کتاب به صورت مستقیم، در ابتدای مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم و همچنین نود و چهارم، نود و پنجم، نود و ششم و نود و هفتم به این نکته اشاره شده که مجالس در جوار بارگاه امام رضا(ع) برگزار شده است. بنابراین به طور قطعی از محل و زمان برقراری این شش مجلس اطلاع داریم و اختلافی در این باره نیست.

دیگر شواهد قابل استناد کتاب امالی درباره محل برگزاری مجالس صدوق

علاوه بر اطلاعاتی که به طور مستقیم به محل تشکیل مجالس اشاره دارند، با توجه به متن کتاب امالی برخی شواهد و مدارک نیز به دست می‌آیند که براساس آنها می‌توان محل املاء این کتاب را مشخص کرد. براساس این شواهد، به جز شش مجلسی که در دو مقطع در مشهد برگزار شده، می‌توان سایر مجالس را به دو بخش تقسیم کرد: بخش اول مجالس یکم تا بیست و چهارم را در بر می‌گیرد. شواهد قطعی و متقن درباره محل برگزاری آنها در دست نیست و تنها با توجه به سایر داده‌های کتاب می‌توان به واقعیت امر درباره این مجالس نزدیک شد و نظری جامع از این داده‌ها استخراج کرد. بخش دوم، مجلسی می‌باشد که پس از مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم و پیش از مجالس نود و سوم تا نود و هفتم - که در مشهد برگزار شده‌اند - تشکیل شده‌اند. مجلسی که بخش عظیمی از کتاب را شامل می‌شوند و براساس شواهد موجود در کتاب، می‌توان محل دقیق و قطعی آنها را مشخص کرد. امری که برخی از پژوهشگران درباره آن نیز به بیراهه رفته‌اند. در ادامه، ابتدا این بخش از کتاب که شواهد دقیق‌تری در مورد آن موجود است، مورد توجه قرار گرفته و سپس مجالس اول تا بیست و چهارم بررسی شده‌اند.

الف. مجالس بیست و هفتم تا نود و سوم

مطابق متن کتاب امالی، پس از اینکه مجلس بیست و پنجم و بیست و ششم در مشهد الرضا(ع) و مصادف با عید غدیر در سال ۳۶۸ق برگزار شده، مجلس بیست و هفتم با این عبارات آغاز

می شود: «یوم الجمعة غرة المحرم من سنة ثمان و ستين و ثلاثة بعد رجوعه من المشهد» (همان، ۱۲۶). این عبارت گاهی پژوهشگران را به اشتباه انداخته و چنین برداشت کرده‌اند که منظور از «بعد رجوعه من المشهد»، بازگشت صدوق به ری بوده است و محل سایر مجالس تا هنگام اشاره مجدد به حضور او در مشهد، در مجالس آخر را ری دانسته‌اند. این در حالیست که شواهدی آشکار بر عدم مراجعت صدوق به ری در این بازه زمانی وجود دارد.

مهتمرين شاهد، فاصله ری تا مشهد است که ابن فقيه آن را بیش از ۱۶۰ فرسخ^۱ و یعقوبی مشتمل بر ۲۳ منزل^۲ دانسته است. با توجه به اینکه هر منزل بنا به شرایط اقلیمی، بین سه تا ده فرسخ بوده (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۵/۲-۱۵۶)، سفر از مشهد به ری در بهترین و سریع‌ترین حالت، بیش از شانزده روز به طول می‌انجامیده است که چنین وقایه‌ای میان مجالس بیست و ششم و بیست و هفتم و نیز پس از مجلس بیست و هفتم در بین مجالس صدوق وجود ندارد. از این مجلس تقریباً در هر هفتة به صورت منظم دو مجلس برگزار شده و این روند تا ۱۹ شعبان قهقهه که مجالس به پایان رسیده، ادامه داشته است.

از طرفی طبق نص کتاب امالی، صدوق چهار مجالس آخر خود یعنی مجلس نودوچهارم تا نودو هفتم را از تاریخ سه شنبه ۱۷ شعبان تا پنج شنبه ۱۹ شعبان سال ۳۶۸ میان ۶۵۴-۱۳۸۴ و در جوار مرقد حضرت علی بن موسی الرضا(ع) برقرار کرده است (صدق، ۶۸۰). این در حالی است که میان مجلس نودوسوم و نودوچهارم نیز چنین فاصله زمانی دیده نمی‌شود.

شاهد دیگر برای روشن شدن این امر که صدوق در فاصله مجلس بیست و هفتم در اول محرم سال ۳۶۸ ق تا پیش از مجلس نودوچهارم، در چه مکانی ساکن بوده، عبارت «بعد رجوعه من المشهد» در ابتدای مجلس بیست و هفتم است. صدوق در انتهای مجلس نودوسوم و پس از شرح مختصر مذهب امامیه می‌گوید: «هذا ما اتفق إملاؤه على العجلة من وصف دين الإمامية و قال سأملئي شرح ذلك و تفسيره إذا سهل الله عز اسمه لى العود من مقصدى إلى نيسابور إن شاء الله» (همان، ۶۵۴). بنابراین صدوق در این مدت که تمام مجالس به صورت مرتب در سه شنبه و جمعه برگزار شده، در نیشابور بوده است. علاوه بر آن، آگاهی ما بنا به

۱ هر فرسخ به طور تقریبی معادل شش و نیم کیلومتر برآورد شده است (ابن فقيه، ۱۴۱۶: ۶۱).

۲ به مسافتی که کاروان‌ها در هر روز تا غروب طلی می‌کردند و به اقامتگاه بعدی می‌رسیدند، گفته می‌شد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۱-۵۵).

تصریح کتاب از برگزاری دو مجلس هشتادونهم و نود و دوم در خانه سید ابی محمد یحیی بن محمد علوی (متوفای ۳۷۶ق) که نقیب سادات و بزرگ خاندان آل زباره در نیشابور بوده، شاهد دیگری بر این مدعاست (همان، ۶۰۸، ۶۳۰)؛ زیرا میان مجلس هشتادو هشتم تا هشتادونهم نیز فاصله‌ای بیشتر از مجالس قبلی نیست که فرض سفر صدوق به نیشابور در فاصله میان این دو مجلس مطرح شود.

بدین ترتیب، به نظر می‌رسد محل استقرار صدوق پیش از هر دو سفر او به مشهد، در ضمن برگزاری مجالس امالی، نیشابور بوده و شیخ فقط برای زیارت، مدتی بسیار کوتاه در طوس ساکن می‌شده است.^۱ شاید در این باره بتوان عملکرد او در سفر سال ۳۵۲ق به مشهد را نیز شاهد گرفت؛ زیرا بنا به تصریح شیخ صدوق در ابتدای کتاب عيون اخبار الرضا، او در این سفر نیز پس از زیارت به نیشابور بازگشته (صدوق، ۱۳۹۵: ۱/۲) و در منزل ابوعلی حسین بن احمد بیهقی (ساکن در نیشابور) از وی حدیث شنیده (صدوق، ۱۳۷۸: ۱/۱۴) و از مشایخ دیگر این شهر نیز استفاده کرده است (همان، ۲۳۸/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴۳، ۲۷۰).

با توجه به آنچه که گفته شد، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که شیخ صدوق از مجلس بیست و پنجم در ۱۷ ذی الحجه ۳۶۷ق تا پایان مجالس در خراسان حضور داشته است. در این مدت به استثنای شش مجلسی که در دو بازه زمانی کوتاه در مشهد الرضا(ع) برقرار شده، تمامی مجالس دیگر در نیشابور برگزار شده‌اند.

ب. مجالس اول تا بیست و چهارم

بیست و چهار مجلس ابتدایی کتاب امالی مجالسی است که در ظاهر داده مستقیمی درباره محل تشکیل آنها در دست نیست و در ابتدای آنها نیز اشاره به مکانی خاص درباره برگزاری آنها نشده است؛ به همین دلیل چنان‌که گفته شد، بیشتر پژوهشگران با این فرض که محل سکونت اصلی صدوق ری بوده است، محل تشکیل این مجالس و به دنبال آن، محل آغاز مجالس املاء را ری دانسته‌اند. در این باره، با دقت بیشتر در بعضی موارد که تاکنون مغفول واقع شده است، می‌توان به احتمال قریب به یقین چنین نظری را رد کرد و محل برقراری این مجالس را نیز نیشابور دانست.

۱ شواهد بیشتر درباره این مدعای ادامه ارائه شده است.

اگر دقیق‌تر به ساختار کلی کتاب امالی نظر کنیم، متوجه می‌شویم که نگارندگان احادیث یا همان «مستملیان» که مجالس املاه صدوق را به رشتۀ تحریر درآورده‌اند، با وجود آنکه در ابتدای هر مجلس و پیش از املاه، به دقت روز و تاریخ مجلس را قید کرده‌اند، اما محل مجالس را مشخص نکرده‌اند. آنها تنها در ابتدای شش مجلسی که در طوس و در جوار بارگاه امام رضاع) املاه شده، محل برگزاری مجلس را قید کرده بودند؛ روایی که در نسخ نسبتاً پرشماری که از کتاب امالی باقی مانده، کاملاً مشابه است. چنین روندی این نکته را برجسته می‌سازد که اگر مجلسی در محلی غیر از محل معمول برقرار شده، نگارندگان آن را قید کرده‌اند و در غیر این صورت نیازی به تأکید بر مکان ندیده‌اند؛ زیرا در صورت حضور در مکان معمول و برقراری جلسات طبق روال عادی، مکان جلسه مشخص بوده است. به عبارت دیگر، اگر مجالس از ابتدا در ری تشکیل می‌شد نیازی به قید کردن مکان مجالس نبود، اما پس از انتقال آنها به نیشابور لازم بود این تغییر مکان همانند روایی که درباره طوس اتخاذ شده - مورد توجه قرار گیرد که چنین امری در امالی دیده نمی‌شود. در هیچ جای کتاب، قبل از مجلس املاه و پس از ذکر تاریخ و روز، قید نشده که مجلس در نیشابور برقرار شده؛ زیرا حضور در نیشابور بدیهی بوده است.

ضمن اینکه (همان‌طور که پیش از این گفته شد) پس از مجلس بیست و پنجم و بیست و ششم در طوس، در ابتدای مجلس بیست و هفتم چنین عبارتی پس از ذکر تاریخ و روز برقراری جلسه آمده است: «بعد رجوعه من المشهد» (صدقه، ۱۳۸۴: ۱۲۶) و مُستملی تأکید کرده که این مجلس پس از بازگشت از مشهد برقرار شده است. چنین عبارتی را تنها در صورتی می‌توان به کار برد که پیش از رفتن به مشهد نیز در همین محل مجلس برقرار شده باشد. از آنجا که می‌دانیم پس از این زمان صدوق قطعاً در نیشابور بوده، پس می‌توان گفت که پیش از این نیز مجلس املاه در نیشابور برقرار بوده است.

علاوه بر این نکات، نشانه‌های دیگری نیز در این باره وجود دارد؛ از آن جمله توجه به این امر است که در شیوه امالی‌نویسی، مجموع مجالس توسط چند نفر به صورت کامل نوشته شده و آنها پس از قرائت نسخه بر استاد، گاه اجازه نقل آن را نیز پیدا می‌کرده‌اند (سمعانی، ۱۴۰۹: ۱۰۱). از همین رو گاهی به مجموعه‌هایی که به این شیوه گردآوری شده‌اند، کتب «مجالس» نیز گفته می‌شود (مدیرشانه چی، ۱۳۷۲: ۳۰). مجالس شیخ صدوق نیز توسط دو تن از شاگردان وی نوشته شده است. با توجه به این روند، بسیار بعید است که نگارندگان امالی

پس از نگارش تنها بیست و چهار جلسه، به همراه صدوق مسافت طولانی ری تا نیشابور را طی کرده و ادامهٔ مجالس در مدت حدود ده ماه باقیمانده تا پایان امالی - را نیز ثبت کرده باشدند. ضمن اینکه در سلسله راویان کتاب امالی نیز می‌بینیم که ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی در خانهٔ خود در نیشابور، از هر دو مستملی اصلی کتاب امالی یعنی ابوبکر محمد بن احمد بن علی و سید ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی کتاب را نقل کرده است (صدقوق، ۱۳۸۴: ۱).

علاوه بر موارد گفته شده، یکدستی محتوایی ملموسی در سراسر کتاب امالی صدقوق وجود دارد که به نوعی نشان دهندهٔ یکسان بودن محیط برگزاری مجالس است. می‌دانیم که محیط فرهنگی- اجتماعی ری و خراسان، خاصهٔ نیشابور، در قرن چهارم هجری کاملاً متفاوت بوده است؛ برای مثال، در حالی که در ری مذهب شیع و به خصوص تشیع زیدی و در کنار آن گرایش کلامی معتزی تحت حمایت صاحبین عباد در حال رشد بوده (میرزاوی، ۱۳۹۴: ۸۰؛ ۱۳۹۶: ۴۷۴/۲؛ بولیت، ۱۳۶۱: ۱۳۶۱)، در نیشابور گرایش‌های مذهبی بیشتر تحت تأثیر گرجی‌بور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۲۸)، در نیشابور گرایش‌های مذهبی بیشتر تحت تأثیر سامانیان و گروه‌های مختلف اهل تسنن بوده است (مقدسی، ۱۳۴۵: ۳۷۰؛ فارسی، ۱۳۸۴: ۱۳۸۴). حتی برخی گروه‌های تندرو همچون کرامیان (باسورث، ۱۳۶۷: ۱۳۰) در این بازه زمانی مانع بر سر راه گسترش تشیع در نیشابور بوده‌اند (جرفادقانی، ۱۳۴۵: ۱۳۴۵). بر این اساس، طبیعی به نظر می‌رسد که در صورت تغییر مکان برگزاری مجالس از ری به نیشابور، در این دو فضای کاملاً متفاوت، محتوای مجالس و روایاتی که توسط بزرگ محدثان شیعه در آنها نقل می‌شده است، تمایز محتوایی آشکاری داشته باشد. امری که توجه به آن، توسط زعیم شیعیان آن روز به خصوص در زمینهٔ اختلافات تشیع و تسنن- اجتناب‌ناپذیر بوده است. البته در سراسر کتاب امالی، رویکرد ثابت شیخ صدقوق در قبال موارد اختلافی همچون امامت و جایگاه اهل بیت را شاهدیم. رویکردی که می‌توان گفت کاملاً هوشمندانه، مطابق با ترکیب مذهبی نیشابور و با احتیاط در قبال موارد حساسیت برانگیز اتخاذ شده است (نویدفر، ۱۳۹۷: ۱۵۸-۱۵۵).

در پایان و به عنوان یک شاهد بیرونی، می‌توان از توجه به تحولات سیاسی آن دوره برای حل این مسئله کمک گرفت. در اوایل سال ۳۶۶ق. حاکم مقندر آل‌بویه و اصلی‌ترین حامی شیخ صدقوق یعنی رکن‌الدوله دیلمی (حکومت: ۳۶۶-۳۲۲)، پس از امارتی طولانی، در ری از دنیا رفت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۶۶۹/۸). این در حالی بود که حدود بیست سال پیش از این تاریخ،

شیخ صدوق به عنوان یکی از عالمان برجسته امامی، به دعوت او از قم به ری رفته بود. شیخ صدوق از همان ابتدای اقامت در این شهر، با حمایت حسن بویهی در مقابل سایر جریان‌های کلامی غیرشیعی قرار گرفت (صدق، ۱۴۱۸: ۱۹). علاوه بر آن در این مدت، مناظراتی در محضر رکن‌الدوله با اصحاب سایر فرق صورت می‌گرفت که امیر بویهی در موارد اختلاف، رأی صدوق را فضل الخطاب و صائب می‌دانست (شوشتري، ۱۳۷۵: ۴۵۳-۴۶۳). با مرگ رکن‌الدوله و شروع درگیری‌های جانشینی در ری، در نهایت مؤیدالدوله (حکومت در ری: ۳۶۶-۳۷۲) با حمایت عضدالدوله (متوفی ۳۷۲) بر کرسی قدرت تکیه زد و فخرالدوله (متوفی ۳۸۷) به سوی نیشابور گردید. شهری که به علت سیطره سلطه امیران سامانی بر آن، مکانی مناسب برای پناه گرفتن بزرگان مخصوص بویهی به نظر می‌رسید. پس از مرگ عضدالدوله و مؤیدالدوله به ترتیب در سال‌های ۳۷۲ و ۳۷۳، با حمایت صاحب بن عباد (متوفی ۳۸۵) فخرالدوله به ری بازگشت و تا هنگام مرگ خود در سال ۳۸۷، قدرت را در این شهر در دست داشت (مسکویه، ۱۳۷۹: ۷/۱۱۴). با توجه به این نکته که در ۱۷ ذی الحجه سال ۳۶۷، شیخ صدوق بیست و پنجمین مجلس املاه خود را در جوار مرقد امام رضا(ع) برگزار کرده است، بنابراین می‌توان این امکان را مطرح کرد که شیخ برای دور ماندن از درگیری‌ها و گزند مخالفان خود که در زمان حیات رکن‌الدوله به وی دسترسی نداشتند، در سال ۳۶۶ ری را به مقصد نیشابور ترک کرده است. او سپس از رجب سال ۳۶۷ ق مجلس املاه خود را در محیط آرام نیشابور برقرار کرده و این مجالس را بدون تغییری ملموس در نحوه گرینش و نقل روایات نسبت به مجالس قبلی، تا سال ۳۶۸ ق-که خراسان را به سوی ماوراء النهر ترک کرده- ادامه داده است؛ زیرا بازگشت او از ماواه النهر به ری نیز تنها پس از درگذشت مؤیدالدوله (متوفی ۳۷۲) و همزمان با قدرت‌یابی فخرالدوله (حکومت: ۳۷۳-۳۸۷) و بازگشت آرامش به این شهر صورت گرفته است (صدق، ۱۳۶۷: ۶/۵۶).

ردیف	شماره مجلس	زمان برگزاری	مکان قید شده در کتاب	مکان استنتاجی از دادهها	توضیحات مدعى
۱	۱ مجلس	۱۸ ربیع ۳۶۷	_____	نیشابور	۱. قید روز و تاریخ و عدم قید مکان توسط مستمليان، در صورت برگزاری مجالس در مکان معمول (تها اشاره به استثنایات مثل مشهد).
۲	۲۴ مجلس	۳ شوال	_____	نیشابور	۲. ذکر «بعد رجوعه من المشهد» در ابتدای مجلس ۲۷ بدون قید مکان، نشان دهنده آن است که مجلس ۲۴-۱ نیز در نیشابور بوده است (با توجه به قطعیت برگزاری مجلس ۹۳-۲۷ در مشهد).
					۳. عدم تغییر مستمليان در طول املاه کتاب و بعيد بودن سفر آنها به نیشابور و استقرار ده ماهه در آن برای نگارش مجالس.
					۴. یکدستی محتوایی کتاب امالی حاکی از عدم تغییر محیط برگزاری مجالس است (تفاوت زیاد میان ری و نیشابور به لحاظ گروههای فعال مذهبی).
					۵. مرگ رکن‌الدوله حامی اصلی صدوق در ابتدای سال ۳۶۶ و شروع درگیری‌های جانشینی و فرار فخرالدوله به نیشابور تحت سیطره سامانیان، اختلال رفتن صدوق به نیشابور برای دوری از درگیری‌ها و گزند بدخواهان و بازگشت او به ری پس از قدرت‌یابی فخرالدوله.
۳	۲۵ مجلس	۱۷ ذی الحجه ۳۶۷	مشهد	مشهد	قید در ابتدای مجلس.
۴	۲۶ مجلس	۱۸ ذی الحجه ۳۶۷	مشهد	مشهد	
۵	۲۷ مجلس	۱ محرم ۳۶۸	قید:	_____	۱. قید در ابتدای مجلس: «بعد رجوعه من المشهد». با توجه به فاصله ۲۳ منزلی (۱۶۰ فرسخ) میان مشهد و ری، دست کم زمان

لازم برای سفر میان این دو شهر شانزده روز بوده و چنین وقنهای را بین مجلس ۲۶-۲۷ نداریم. ۲. قید صریح برگزاری مجالس ۸۹ و ۹۲ در خانه سید ابی محمد، تقیب نیشابور و علم وجود فاصله غیر معمول میان مجالس ۸۸-۸۹. ۳. برگزاری مجالس ۹۳-۹۴ به طور مرتب و هفتگی دو روز و منوط شدن شرح مفصل اعتقادات امامیه توسط صدوق در انتهای مجلس ۹۳ به بازگشتن به نیشابور پس از سفر به ماوراءالنهر. با توجه به قطعیت برگزاری مجلس ۹۳ در نیشابور و برگزاری مرتب جلسات، همه مجالس ۹۳-۹۷ در نیشابور بوده است.	نیشابور	خانه ابی محمد یحیی بن محمد عاوی (تقیب نیشابور)	۱ شعبان ۳۶۸	مجلس ۸۹	۶	
		"	۹ شعبان ۳۶۸	مجلس ۹۲	۷	
	نیشابور (اشارة ضمن نقل گفته‌های صدوق در انتهای مجلس)	۱۲ شعبان ۳۶۸	مجلس ۹۳		۸	
قید در ابتدای مجالس.	مشهد	مشهد	۱۷ شعبان ۳۶۸	مجلس ۹۴	۹	
		مشهد	۱۹-۱۸ شعبان ۳۶۸	مجلس ۹۷-۹۵	۱۰	

نتیجه‌گیری

با تکیه بر مستنداتی همچون داده‌های مستقیم و غیرمستقیم موجود در کتاب امالی، ساختار و محتوای این اثر، کمترین مدت ممکن برای سفر میان شهرهای ری، مشهد و نیشابور و توجه به تحولات سیاسی ری در فاصله سال‌های ۳۶۶-۳۷۳، می‌توان آرای پژوهشگران پیشین درباره محل برگزاری مجالس املاء شیخ صدوق را رد کرد. بنا بر یافته‌های این پژوهش، به جز شش مجلسی که صدوق آنها را ضمن زیارت بارگاه امام رضا(ع) در مشهد املاء کرده، محل برگزاری سایر جلسات شهر نیشابور بوده است. ما از چراجی وقفت ۷۴ روزه در برگزاری مجالس املاء در فاصله مجلس بیست و چهارم و بیست و پنجم اطلاعی نداریم، اما برگزاری مرتب مجالس پیش و پس از این وقفت و سایر شواهد موجود در کتاب شاهدی بر این مدعاست. بر این اساس، می‌توان روند کلی مکان‌های نقل مجالس امالی را برآسانس داده‌ها و شواهد موجود، به این ترتیب مرتب کرد: شیخ صدوق مجالس خود را در روز جمعه، ۱۸ ربیع سال ۳۶۷ ق در نیشابور، برای طلاب حدیث و سایر گروه‌های حاضر در این شهر آغاز

کرد. مقارن با همین تاریخ، دو تن از شاگردان شیخ به نگارش امالی او پرداختند. مجالس تقریباً به صورت مرتب در روزهای سهشنبه و جمعه هر هفته برگزار شد و این روند تا مجلس بیست و چهارم، در سوم شوال ۳۶۷ ق ادامه یافت. پس از یک وقفه در برگزاری مجالس، شیخ به مناسبت عید غدیر خم به زیارت مرقد امام رضاع رفت و دو مجلس را در جوار این آستان مقدس برگزار کرد. با بازگشت صدوق به نیشابور، در اول محرم ۳۶۸ ق دوباره مجلس بیست و هفتم در این شهر برقرار شد و روال عادی مجالس در روزهای سهشنبه و جمعه تا مجلس نودوسوم در ۱۲ شعبان ۳۶۸ ق ادامه یافت. در این روز اصحاب حدیث و طلاب علم برای بدرقه صدوق به سوی ماوراءالنهر، گرد وی جمع شدند و درخواست کردند تا اعتقادات امامیه را به صورت مختصر برای آنان املاء کند. صدوق چنین کرد و به آنها وعده داد که اگر از سفر خود به نیشابور بازگردد، این موارد را برای آنان تشریح می‌کند. سپس در مسیر خود، دوباره در ۱۷ شعبان همان سال به مشهد الرضاع وارد شد و چهار مجلس را به صورت فشرده، در دو روز املاء کرد. مجلس آخر یعنی مجلس نودوهفتم، در ۱۹ شعبان سال ۳۷۸ ق برگزار شد. پس از آن، صدوق سفر خود به سوی ماوراءالنهر را آغاز کرد. بدین ترتیب، همه مجالس املاء شیخ صدوق در نیشابور و طوس و در حد فاصل ۱۸ رجب سال ۳۶۷ ق تا ۱۹ شعبان ۳۶۸ ق برگزار شده است. اگاهی از این امر، علاوه بر اینکه بعده از حیات شیخ صدوق در خراسان را برای ما آشکار می‌سازد، بر چگونگی تحلیل روایات نقل شده توسط این عالم بر جسته در کتاب امالی نیز تأثیر می‌گذارد.

منابع و مأخذ

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۸، بیروت: دارصادر.
- ابن عنبه، احمد بن علی (۱۴۱۷)، *عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب*، قم: مؤسسه انصاریان.
- ابن فقيه، احمد بن محمد (۱۴۱۶)، *البلدان*، بیروت: عالم الکتب.
- ابن فندق، علی بن زید بیهقی (۱۳۶۱)، *تاریخ بیهق*، تهران: فروغی.
- باسورث، ادموند (۱۳۶۷)، «ظہور کرامیه در خراسان»، *ترجمة اسماعیل سعادت*، مجله معارف، دوره پنجم، ش ۳، صص ۱۲۷-۱۳۹.
- بولیت، ریچارد (۱۳۹۶)، *اعیان نیشابور*، به ترجمه و تحقیق هادی بکائیان و حمید رضا ثنایی، مشهد: مرندیز.
- پاکتچی، احمد (۱۳۷۴)، «بن بابویه»، *دائرۃ المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۳، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ

- اسلامی.
- جرفادقانی، ابوالشرف ناصح بن ظفر (۱۳۴۵)، ترجمهٔ تاریخ یمنی، تصحیح جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 - حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۵)، جغرافیای حافظ ابرو، تصحیح صادق سجادی، ج ۲، تهران: میراث مکتب.
 - خرسان، سید حسن موسوی (۱۳۷۷)، فقیهه ری، ترجمهٔ علیرضا میرزا محمدی، تهران: اطلاعات.
 - خسروی، محمدعلی (۱۳۷۴)، شیخ صدوق، قم: اسوه.
 - خطیب بغدادی، احمدبن علی (۱۴۱۷)، تاریخ بغداد، تصحیح مصطفی عبد القادر عطا، ج ۳، بیروت: دارالکتب العلمیه.
 - سمعانی، أبي سعد عبدالکریم بن محمد (۱۴۰۹)، ادب الاملاه و الاستملاء، تصحیح سعید محمد اللحام، بیروت: دار و مکتبة الهلال.
 - شوشتري، قاضی نورالله (۱۳۷۵)، مجالس المؤمنین، تهران: اسلامیه.
 - صدوق، محمدبن علی ابن‌بابویه (۱۳۶۷)، من لا يحضره الفقيه، ترجمهٔ علی‌اکبر غفاری، ج ۱۰، تهران: صدوق.
 - (۱۳۷۸)، عيون اخبار الرضا(ع)، ج ۱۱ و ۱۲، تهران: جهان.
 - (۱۳۸۴)، امالی، ترجمهٔ محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابچی.
 - (۱۳۹۵)، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح علی‌اکبر غفاری، ج ۱، تهران: اسلامیه.
 - (۱۴۰۳)، معانی الاخبار، تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
 - (۱۴۱۸)، الهدایه فی الاصول والقروع، قم: مؤسسه امام هادی.
 - (۱۳۹۸)، التوحید، تصحیح هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین.
 - (۱۳۶۲)، الخصال، ج ۱، قم: جامعه مدرسین.
 - طالقانی، سید حسن (۱۳۹۴)، شیخ صدوق، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
 - طوسی، محمدبن حسن (۱۴۲۰)، فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصطفین و اصحاب الاصول، تصحیح عبدالعزیز طباطبائی، قم: مکتبة المحقق طباطبائی.
 - (۱۳۷۳)، رجال طوسی، تصحیح جواد قیومی اصفهانی، قم: جامعه مدرسین.
 - فارسی، اسماعیل بن عبدالغفار (۱۳۸۴)، المختصر من کتاب السیاق لتاریخ نیساپور، تهران: میراث مکتب.
 - گرجی‌پور، ضرغام و دیگران (۱۳۹۴)، «مناسبات شیعه و معتزله در قرن چهارم هجری»، ادیان و عرفان، س ۴۸، ش ۱، صص ۱۲۱-۱۳۸.
 - محمودی، محمدجواد (۱۳۷۶)، ترتیب الاماہی، قم: بنیاد معارف اسلامی.
 - مدیرشانه‌چی، کاظم (۱۳۷۲)، درایه الحدیث، قم: دفتر نشر اسلامی.
 - مسکویه، احمدبن علی (۱۳۷۹)، تجارب الامم، به تصحیح ابوالقاسم امامی، ج ۷، تهران: سروش.

- معارف، مجید (۱۳۸۹)، محدث صادق، تهران: همشهری.
- مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمة علی نقی منزوی، ج ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- میرزایی، عباس (۱۳۹۴)، ابن قبہ رازی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵)، *فهرست أسماء مصنفو الشیعه*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- نویدفر، محمد (۱۳۹۷)، «عوامل مؤثر بر گزینش و نقل گزارش‌های تاریخی در امالی شیخ صدوق»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۵۶)، *البلدان*، ترجمة محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.